

TIL KORPUSLARIDA FRAZEMLARNI SEMANTIK TEGGLASH

MASALALARI

Nurullayeva O.¹

Annotatsiya

Frazeologik birikmalar milliy madaniyat va xalq dunyoqarashining muhim ko'zgusi hisoblanadi. Ularning semantik teglash asosida o'rganilishi korpus lingvistikasi doirasida yangi ilmiy yondashuv sifatida shakllanmoqda. Mazkur maqolada frazeologizmlarning shaxs, lokal, temporal va kvantitativ semalar asosidagi guruhlariga ajratilishi, har bir guruhga oid frazemalarning mazmuniy hamda madaniy jihatlari tahlil qilindi. Shuningdek, o'zbek va ingliz tillaridagi ayrim frazeologik birliklar semantik parallel va farqlari misollar bilan ko'rsatildi. Tadqiqot natijalari frazeologik birliklarning semantik teglash imkoniyatlarini ochib beradi va ularni korpus lingvistikasida qo'llash istiqbollarini belgilaydi.

Kalit so'zlar: frazeologik birikma, semantik teglash, korpus lingvistika, mushtarak sema, o'zbek tili, ingliz tili, tematik guruh.

Аннотация

Фраzeологические единицы являются важной частью языкового богатства, отражающей культуру и мировоззрение народа. Их исследование на основе семантической разметки рассматривается как новый подход в корпусной лингвистике. В данной статье фразеологизмы классифицированы по четырём семам: персональной, локальной, темпоральной и количественной. Для каждой группы приводятся примеры и анализируются их содержательные и культурные особенности. Кроме того, сопоставлены отдельные узбекские и английские фразеологические единицы, выявлены семантические параллели и различия. Результаты исследования раскрывают возможности семантической разметки фразеологизмов и её перспективы в корпусной лингвистике.

¹ ToshDO'TAU tayanch doktoranti

Ключевые слова: фразеологическая единица, семантическая разметка, корпусная лингвистика, общая сема, узбекский язык, английский язык, тематическая группа.

Abstract

Phraseological units constitute an essential part of the linguistic wealth, reflecting a nation's culture and worldview. Their study through semantic tagging has emerged as a novel approach within corpus linguistics. This article classifies phraseological expressions into four groups based on personal, locative, temporal, and quantitative semes. Each group is illustrated with examples and analyzed in terms of their semantic and cultural features. Furthermore, Uzbek and English phraseological units are compared, highlighting semantic parallels and differences. The findings demonstrate the potential of semantic tagging for phraseological units and its prospects in corpus-based linguistic research.

Key words: phraseological unit, semantic tagging, corpus linguistics, shared seme, Uzbek language, English language, thematic group.

Frazeologik birikmalar til boyligining muhim qismini tashkil etib, xalqning madaniyati va dunyoqarashini o'zida aks ettiradi. Mazkur barqaror iboralar ko'pincha ko'chma ma'no bildiradi va ularning tarkibiy qismlari birikma tarkibida yangi, yaxlit frazeologik ma'no hosil qiladi. Shu bois frazeologizmlarni chuqur o'rganish uchun ularni semantik jihatdan tasniflash alohida ahamiyatga ega. Zamonaviy tilshunoslikda bu maqsadda semantik teglash usuli qo'llanila boshlandi – ya'ni matndagi so'z va birikmalarga ularning ma'no xususiyatini ko'rsatadigan maxsus kodlarni birlashtirish jarayoni. Semantik teglash dastlab korpus lingvistikasi doirasida G'arb olimlari tomonidan “word sense tagging” (so'z ma'nolarini belgilash) nomi bilan taklif qilingan bo'lib, matndagi bir ma'noli va ko'p ma'noli birliklarni tegishli semantik kategoriya yoki soha kodi bilan belgilashni nazarda tutadi.

Ilmiy adabiyotlarda semantik teglash matnni mazmuniy jihatdan avtomatik tahlil qilishga xizmat qiluvchi annotatsiya turi sifatida qaraladi. Masalan, J. Tomas va

A. Wilson tadqiqotida shifokor-va-bemor muloqotlari korpusida matnni semantik teglash yordamida shifokor nutqidagi interaktiv birliklar sonining oshishi bemorlarning qoniqish darajasini sezilarli ravishda ko'paytirishi aniqlangan.[4] Demak, matnga mazmuniy teglar qo'yish orkali matnlardagi semantik tendensiyalarni tez izlab topish, qiyosiy tahlil qilish imkoni paydo bo'ladi. Akademik nuqtai nazardan esa, semantik teglash leksik-semantik maydonlar nazariyasi va komponent tahlil tamoyillariga tayanadi. Ma'lumki, har bir so'z ma'nosi tarkibiy semantik qismlardan – semema (ma'no majmuasi) va semalardan (minimal ma'no unsurlari) tashkil topadi. [6] Sema lingvistik birlik ma'nosining eng kichik diferensial komponenti bo'lsa, bir guruh birikmalarda uchraydigan umumiy ma'no unsuri mushtarak sema deb ataladi. Frazеologik birikmalar ma'nosidagi ana shu mushtarak semalarni ajratish ularni mavzuli-semantik guruhlarга taqsimlashga imkon beradi. Bu yondashuv rus frazeologiya nazariyasida ham o'z aksini topgan bo'lib, masalan, V. V. Vinogradov frazeologik ma'noning tarkibini izohlar ekan, undagi asosiy sema va qo'shimcha (konnotativ) semalarni ajratgan, [6] V. N. Teliya esa idiomlarning obrazlilik va konnotatsiyasini xalqning madaniy tajribasi bilan bog'laydi.[5]

Sh. G'aniyeva aynan mushtarak sema tamoyiliga asoslanib, o'zbek tilidagi frazeologizmlarni to'rtta yirik semantik guruhga ajratib o'rgangan: shaxs semasi (Fper), lokal sema (Flok), temporal sema (Ftemp) va kvantitativ sema (Fkvnt). Ushbu kategoriyalar frazeologik ma'noning mazmuniy dominantasiga, ya'ni birikmalar orasida umumiy bo'lgan semantik komponentga qarab belgilangan. Har bir guruh doirasida frazemalarning mushtarak semasi – umumiy mazmuniy unsuri bir xil bo'lib, aynan shu umumiy mazmun ularga teg shaklida beriladi. Quyida ana shu har bir semantik guruh mazmunan tavsiflanadi va ularga oid frazeologizmlar misollar bilan yoritiladi (qavs ichida teg kodi ko'rsatilgan).

Birinchi guruh – shaxs semasi (Fper) ga ega frazeologizmlar. Bunday idiomlar odatda insonning holati, xislati yoki ijtimoiy mavqeiga oid ma'nolarni ifodalaydi. Frazеologizm tarkibida “shaxs” konsepti mushtarak sema sifatida sezilib turadi. Masalan, “boshidan oshib yotmoq” (to'g'risi: biror narsa haddan ziyod ko'pligini, o'z imkonidan ortib ketganini bildirish; ma'nosi – qilayotgan ishi, tashvishi mo'l bo'lmoq) idiomida kishining imkoniyati cheklangani ifodalanadi – bu birikmada

“inson” va “miqdoriy ortiqlik” semalari mavjud bo‘lib, asosiy urg‘u shaxsning imkoniga qaratilgani uchun uni Fper bilan belgilash maqsadga muvofiq. Yoki “tishi o‘tmaydi” (kimningdir tishi o‘tmaslik – qarshisidagi narsani eplay olmaslik, qurbi yetmaslik) iborasida ham insonning ojizligi ifodalanadi. Bu kabi frazemalarda umumlashtiruvchi mazmun “insonga oid holat” bo‘lgani sababli Fper turkumiga kiradi. Sh. G‘aniyevaning tadqiqotida Fper guruhidagi idiomlarning ayrimlari kichik ijtimoiy-iqtisodiy holat mikroguruhini tashkil qilishi ko‘rsatilgan – masalan, “qo‘li yupqa”, “o‘ziga to‘q”, “bo‘yni yo‘g‘on” kabi birikmalar kishining boy yoki kambag‘al holatini ifodalaydi. Tadqiqotchi bu frazemalarni Fper-holati-iqt modeli deb atashni taklif qilgan, ya‘ni “shaxs semasi – holat (mavqe) – iqtisodiy” mazmun komponentlariga ega kichik guruh sifatida. Shaxs semasi kengroq ma‘noda tushunilib, faqat moddiy ahvolni emas, balki insonning turli ruhiy-emosional holatlarini ham qamrab oladi. Masalan, “eti junjikmoq” (*qo‘rqqanidan yoki hayajondan eti muzlab titramoq), “ko‘ngli tog‘dek bo‘lmoq” (*dili xotirjam bo‘lmoq, yengil tortmoq>) kabi iboralar insonning psixologik holatini tasvirlaydi va ular ham mazmun jihatidan Fper guruhiga mansubdir. [1]

Ikkinchi guruh – lokal sema (Flok) li[1] frazeologizmlar bo‘lib, makon yoki joy konsepti ularning mushtarak semasi sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday idiomalarda obraz tarkibida makon tushunchasi asos bo‘lib, birikmalar joy, masofa, yo‘nalish kabi lokativ ma‘nolarni ko‘rsatadi. Masalan, “yerga kirib ketmoq” (*hijolat bo‘lib, xijolatidan yer yorilib ketgudek bo‘lish – kuchli uyalish) iborasida sharmandalikdan yer qa‘riga tushib ketish obrazi orqali insonning qaqshatqich uyalishi ifodalangan. Bu yerda “yer” komponenti makon semasini beradi, idiomaning mazmuniy dominantasini ham xijolatdan “g‘oyib bo‘lib ketish (makon orqali)” g‘oyasi tashkil qilgani uchun uni Flok bilan belgilash o‘rinli. Yana bir misol, “tep-tinglay qolmoq” (*ko‘p qatori tinglamoq, bevosita ishtirok etmay kuzatmoq). Ushbu iborada “tep-” komponenti qadimgi turkiy tilga xos lokativ prefiks bo‘lib, yuqori pozitsiyada, chetdan kuzatish ma‘nosini kuchaytiradi; demak bu birikmada ham masofa va joy tushunchasi (boshqalar ustidan kuzatish) mushtarak semadir. Ingliz tilida ham joy tushunchasiga asoslangan idiomlar uchraydi: masalan, “to feel like a fish out of water” (*o‘zini begona muhitda noqulay his qilmoq; lit. “suvdan tashqaridagi baliqdek his qilmoq”) iborasida suv konsepti orqali notanish muhitda qolgan shaxs

holati tasvirlanadi – bunda makon semasi (“suvdan tashqarida”) asosiy mazmunni beradi. Bunday misollar ko‘rsatadiki, makonga oid sematik guruh ham ikki tilda ma’lum darajada mushtarak xususiyatga ega bo‘lib, joy tushunchasi orqali turli ma’nolar ifodalanadi.

Uchinchi guruh – temporal sema (Ftemp) li frazeologizmlar. Bu toifaga vaqt va davomiylik mazmuni bilan bog‘liq idiomlar kiradi. Mushtarak sema sifatida zamon konsepti xizmat qiladi va birikmalar tarkibida vaqtning o‘zi yoki unga xos belgilar obraz sifatida keladi. O‘zbek tilida tezlik, muddat, davriylik mazmunini ifodalovchi ko‘plab iboralar ushbu guruhni tashkil etadi. Masalan, “ko‘z ochib yumguncha” (*ko‘zni ochib yumguncha fursat – juda oz vaqt ichida, bir zumda>) frazeologizmi juda qisqa vaqt davomida sodir bo‘lishni bildiradi. Bu iborada lahza konsepti (“ko‘zni ochib yumish” kabi juda tez bajariladigan harakat) orqali tezkorlik ma’nosi ifodalangan; demak, mushtarak sema sof temporal (vaqtning kichikligi) bo‘lgani uchun birikma Ftemp bilan teglanadi. Yana, “uch kunlik dunyo” iborasini olaylik. Ma’nosi – hayot juda qisqa, o‘tkinchi. Tarkibida “uch kun” degan vaqt komponenti bor, lekin frazeologizmning asosiy g‘oyasi dunyoning foniyligi (o‘tkinchiligi)dir. Demak, bu idiomning mushtarak semasi ham vaqtning ozligi bo‘lib, temporal guruhga mansub sanaladi. Ingliz tilida ham vaqtga oid barqaror iboralar ko‘p va ular ba’zan o‘xshash obrazga ega: masalan, o‘zbekchada yuqoridagi “ko‘z ochib yumguncha” ifodasiga inglizchada “in the blink of an eye” idiomasi to‘g‘ri keladi – har ikki tilda “ko‘zni ochib yumish” obrazi orqali bir lahzada degan ma’no beriladi. Boshqa bir misol, “once in a blue moon” – ingliz tilida nihoyatda kam hollarda sodir bo‘ladigan voqeani tasvirlaydigan ibora bo‘lib, bunda ko‘k oy obrazi orqali nodirlik (kamdan-kamlik) tushunchasi ifodalangan. Bu kabi temporal idiomlar har ikki tilda mavjud bo‘lsa-da, ularning obrazlari turlicha bo‘lishi mumkin (masalan, o‘zbek tilida oyga oid bunday obraz yo‘q). Shunday qilib, vaqt semasi bilan bog‘liq frazeologizmlar qatorida ba’zilar turli tillarda bevosita ekvivalent topadi (mas., blink of an eye $\approx$ ko‘z ochib yumguncha), ayrimlari esa madaniy xususiyatlarga ko‘ra original obrazi bilan faqat o‘sha tilda uchraydi.

To‘rtinchi guruh – kvantitativ sema (Fkvnt) li frazeologizmlar. Ular tarkibida miqdor, o‘lcham yoki baho bilan bog‘liq mushtarak ma’no mavjud bo‘ladi. Bunday idiomalarga ko‘pincha biror narsaning ko‘pligi yoki kamligi, qimmatligi yoki

arzimasligi haqidagi mazmundagi iboralar kiradi. Misol uchun, “bir pulga qimmat bo‘lmoq” (*arzimas bo‘lmoq, qadrsizlanmoq; lit. “bir pulga qimmat”) – o‘zbek tilida birovning yoki nimaning qadrini yo‘qotgani, qiymati bir pulga teng bo‘lib qolganini ifodalovchi ibora. Mazkur idiomda “bir pul” komponenti orqali arzonlik, qadrsizlik tushunchasi berilgan bo‘lib, umumiy ma’no jihatidan qiymatning pastligi (miqdoriy kamlik) anglatuvchi birikma ekanligi uchun Fkvnt tegiga mansub. Yana “bitta bo‘yin, ikki ilmoq” degan xalq iborasi mavjud (bir kishi ikki xil majburiyatni ado etolmasligini, imkonsizlikni bildiradi) – bunda son (ikki) orqali imkonning cheklangani ifodalangan. Ingliz tilida “a dime a dozen” (*juda arzimas, hamma bor narsa; lit. “o‘ntasi bir tiyin”) iborasi xuddi shunday qadrsizlik va ko‘plab uchrash mazmunini beradi – bunda ham miqdoriy ifoda (o‘n dona / bir dime) orqali ahamiyatsiz ko‘plik ma’nosi ifodalangan. Demak, miqdor semasi bilan bog‘liq frazeologizmlarda son-o‘lchov tushunchalari orqali metaforik ma’no beriladi. O‘zbek va ingliz tillarida qiymatni arzimas darajada ko‘rsatish uchun turlicha birliklar qo‘llansa-da (“bir pul” – “dime”), semantik kategoriya bir xil – har ikkisida ham baho miqdorining pastligi tushunchasi mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Фаниева III. O‘zbek tilida frazeologik birliklarni semantik teglash metodologiyasi: Filol. fan. bo‘yicha diss. – Toshkent, 2019. – 156 b.
2. Раҳматуллаев III. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 389 b.
3. Rayson P., Archer D., Piao S., McEnery T. The UCREL Semantic Analysis System (USAS). – Lancaster: Lancaster University, Research Report, 2004. – 47 p.
4. Wilson A., Thomas J. Semantic annotation in corpora: Applied linguistics study // Journal of Documentation. – 1997. – Vol. 53. – P. 263–281.
5. Телия В.Н. Русская фразеология: семантика, прагматика, лингвокультурология. – Москва: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
6. Гряднева Т.В. Методика использования компонентного анализа семантики фразеологических единиц в начальной школе // Грани познания. – 2021. – №1 (72). – С. 115–123.